

Gramatické rozbory češtiny (výklad a cvičení s řešeními)

**Robert ADAM
Martin BENEŠ
Ivana BOZDĚCHOVÁ
František MARTÍNEK
Hana PROKŠOVÁ
Pavčina SYNKOVÁ**

Úvod

Milí studenti,

tato příručka Vám má pomoci k pochopení stavby české gramatiky. Je založena na rozšířené představě jazyka jako hierarchicky uspořádaného systému jazykových jednotek – tedy prvků, které mají mezi sebou množství vztahů různého typu; jeho úkolem je sloužit k vyjadřování významů a tím usnadňovat myšlení a mezilidskou komunikaci. Hierarchické uspořádání jazykového systému spočívá v tom, že v jeho složité a přitom pevně pohromadě držící budově lze vyčlenit jednotlivá patra podle toho, jak rozsáhlé a jak složité jsou jejich stavební kameny. Ona patra nazýváme jazykové roviny; každé rovině příslušejí jazykové jednotky určitého stupně složitosti. Platí přitom, že jednotky nižší roviny se sdružují v celky, které slouží jako jednotky roviny vyšší.

Nejmenší jazykovou jednotkou, která se nějak podílí na vyjadřování významu, je foném; sám význam nemá, ale je schopen rozlišovat význam v jednotce nadřazené (morfému). Fonémy zkoumá fonologie. Na rovině bezprostředně vyšší – morfematické – je jednotkou morfém: je to nejmenší jazyková jednotka, která má (zvukovou) formu i význam. Disciplína, která se zabývá morfémami, se nazývá morfematika. Z morfémů se skládají slova (různých druhů) a jejich tvary, třetí rovina je tedy tvaroslovná (morfologická) a disciplína, která ji zkoumá a popisuje, je tvarosloví (morfologie). Slova a tvary se pak sdružují do vět a souvětí – zde se dostáváme na rovinu syntaktickou.

V této příručce se zaměříme na morfematiku, morfologii a syntax. Přidáme ještě jednu disciplínu, pro vhled do jazykového systému a pro orientaci v něm navýsost užitečnou, totiž slovtvorbu. Slovtvorba se v české tradici neřadí do gramatiky, nýbrž k lexikologii a na stavbu slova se dívá z jiného hlediska než morfematika: nezajímá ji, ze kterých částí se slovo skládá, nýbrž jak je slovo utvářeno ve vztahu k jiným slovům.

Nabídneme Vám zde základní výklady k uvedeným čtyřem disciplínám, doprovázené řadou příkladů, a ke každé vykládané disciplíně několik cvičení včetně klíče. Výklady nemají být vyčerpávajícím popisem příslušné roviny českého jazyka: jsou zacíleny k tomu, abyste na jejich základě zdokonalili svou dovednost jazykového rozboru. Z mnoha

různých pojetí si vždy jedno vybírají, na jiná jen místy odkazují. Obecně v této příručce volíme spíše pojetí formální (zejména se to týká morfolgie a syntaxe), protože je pro úvodní orientaci v české mluvnici jednodušší.

Vedle získání základní orientace v jazykovém systému češtiny a vedle rozvoje dovednosti jazykové analýzy si musí začínající odborník na češtinu rovněž osvojit základní jazykovědnou terminologii. Proto Vám v této příručce nabízíme terminologický slovník, a to v dvojím řazení: jednak v obvyklém abecedním, jednak ve věcném – podle jednotlivých jazykovědných disciplín a jejich tematických oblastí.

V úvodních fázích studia jazykovědné bohemistiky je potřeba zvládnout na solidní úrovni také český pravopis a normativní tvarosloví spisovné češtiny. Tyto oblasti, které jsou tradičně předmětem kodifikace, zde nevykládáme – pro poučení o nich Vás odkazujeme na Internetovou jazykovou příručku (<http://prirucka.ujc.cas.cz>). Přinášíme Vám však řadu cvičení jak pravopisných (v podobě korektur textů s chybami), tak i mluvnických (rozdělených podle jednotlivých ohebných slovních druhů), včetně řešení. V samém závěru příručky Vám nabízíme tipy na odborné a popularizační práce o českém jazyce, které by Vás mohly zaujmout a Vaše poznání bohatství českého jazyka prohloubit.

První verze této příručky vznikala v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy během zimního semestru akademického roku 2012/2013 v rámci projektu OPPA Rozvoj a inovace bakalářského studia českého jazyka. Poté, co jsme ji několik let používali ve výuce prvního ročníku bakalářského studia češtiny, předkládáme ji nyní v upravené a rozšířené podobě.

Přejeme Vám hodně radosti, poučení a zdaru při objevování stavby jazyka a jeho nevyčerpatelných vyjadřovacích možností a krás.

Autoři

Obsah

1 Morfematika

1.1 Základní pojmy

1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)

1.1.2 Morfy vs. morfémy

1.1.3 Alomorfy

1.2 Typologie morf(ém)ů

1.2.1 Nulový morf

1.2.2 Předpony (prefixy)

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

1.2.3 Kořenové morfémy

1.2.4 Přípony (sufixy)

1.2.4.1 Slovotvorné přípony

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

1.2.4.3 Tvarotvorné přípony

1.2.5 Postfixy

1.2.6 Interfixy

1.2.7 Lexikální morf(ém)y

1.3 Morfematický rozbor

Cvičení

Řešení

1 Morfematika

1.1 Základní pojmy

1.1.1 Úroveň morfů (a morfémů)

V tzv. rovinném nebo úrovnovém přístupu k jazykovému systému se tradičně vyděluje (i) rovina zvuková (rovina fonémů), (ii) rovina stavebních prvků, z nichž se skládají slova (tj. rovina kořenů, přípon, předpon atp.), (iii) rovina slov nebo slovních tvarů, (iv) rovina vět a (v) rovina textů. Počítá se s tím, že prvky roviny nižší fungují jako stavební kameny pro prvky roviny vyšší. Zájmu jazykovědné disciplíny označované jako **morfematika** odpovídá rovina (ii) stavebních kamenů slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd. Stejně jako je většina vět, tj. jednotek vyšší úrovně, složena z několika jednotek úrovně nižší, tj. ze slov (slovních tvarů), je i většina slovních tvarů, tentokrát jakožto jednotek vyšší úrovně, složena z určitých stavebních jednotek úrovně nižší.

Tyto jednotky příslušné nižší úrovně, fungující jako stavební kameny slov, se nazývají **morfy**; množiny skládající se z formálně podobných morfů se stejným významem se pak označují jako **morfémy** (viz k tomu dále). Morfy jsou nejmenší, dále nečlenitelné jazykové formy/výrazy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam. (Fonémy jakožto jednotky nižší úrovně, z nichž se skládají morfy, mají už jen formu/výraz, nikoli svůj vlastní význam.)

Hranice mezi dvěma morfy, které jsou součástí téhož slova nebo slovního tvaru, se označuje jako **morfematický šev** (značíme jej dále spojovníkem: u₋vid_{-ě}-l₋a). Pokud je taková hranice nezřetelná, jde o **morfematický uzel** (též **morfémový uzel**). Tradičně se za morfematický uzel považují pouze segmenty, které vznikly v důsledku usnadnění artikulace: jsou-li si hlásky na obou stranách původního morfematického švu artikulačně natolik podobné, že ve výslovnosti a popř. i v písmu splynou, začnou se dané morfy překrývat (srov. např. rus-sk-ý > ruský; běžec > běžec-ský > běžecký). V této příručce ovšem chápeme morfematický uzel širěji – jako kterékoli místo, kde vlivem hláskového zjednodušení, ať už bylo motivováno čímkoliv, došlo k rozmytí hranice mezi původními morfy (srov. např. tenis-ist-a > tenis-t-a; js-i > -s v případech jako *byls*, *viděls*, kde kořen *js-* a osobní koncovka *-i* jsou slity dohromady; on-0 – j-emu > mu, kde po hláskovém zjednodušení zcela „chybí“ kořen *j-* a část pádové koncovky *e*, atp.).

1.1.2 Morfy vs. morfémy

Jelikož v jazycích existují **morfy**, které sice nejsou zcela totožné, ale mají zároveň nápadně podobnou formální podobu a totožný lexikální nebo gramatický význam, zavádí se do popisu jazykové roviny kořenů, předpon a přípon pojem **morfém**. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný význam a které jsou si zpravidla svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy jednotka definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale zpravidla jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů.

Kořenový morfém s lexikálním významem ‚větší vodní tok‘ je např. v různých (příbuzných) slovech a jejich tvarech, v nichž se vyskytuje, realizován formálně si navzájem podobnými morfy *-řek-* (*řek-a*), *-řec-* (*řec-e*), *-řeč-* (*řeč-išt-ě*), *-říč-* (*po-říč-í*). Morfém *-ŘEK-* je tedy množinou morfů *{-řek-, -řec-, -řeč-, -říč-}*. Mluví-li se někde o morfému *-ŘEK-*, je třeba mít na paměti, že se tak pomocí užitečné zkratky odkazuje k abstraktní jednotce, tj. k celé množině morfů se stejným významem a podobnou stavbou, jimiž může být daný morfém realizován. Zápis *-ŘEK-* zde slouží jen jako reprezentant celé množiny morfů (patřících k jednomu morfému).

V češtině je běžné, že jeden morfém je (v závislosti na kontextu) realizován větším počtem různých morfů. Existují však i morfémy, které jsou ve všech kontextech realizovány jen jediným morfem (daný morfém je pak tvořen jednoprvkovou množinou morfů); např. kořenový morfém *-LES-* s významem ‚souvislý porost jehličnatých nebo listnatých (nikoli ovocných) stromů‘ je vždy realizován jen morfem *-les-* (srov. *les-0*, *les-íč-ek-0*, *les-n-í*, *po-les-í*, *les-o-step-0*, *pra-les-y* atp.).

1.1.3 Alomorfy

Má-li morfém více možných realizací (je-li daný lexikální nebo gramatický význam v různých kontextech vyjadřován různými morfy), označují se tyto morfy jako jeho **alomorfy**. V případě morfému *-PS-* s významem ‚zaznamenávat písmem‘ lze tedy každou z jeho následujících možných realizací *{-ps-, -píš-, -piš-, -pis-, -pís-}* označit jako alomorf daného morfému.

Kterým alomorfem bude určitý morfém v konkrétním slově nebo slovním tvaru realizován, závisí (a) na hláskovém složení okolo stojících morfů (především na tom, jakými hláskami tyto okolní morfémy začínají nebo končí) nebo (b) na funkci, kterou má daný morfém v rámci slova

nebo slovního tvaru plnit (např. morf *-píš-* se vyskytuje ve tvarech oznamovacího způsobu přítomného času a ve tvarech přechodníku přítomného, morf *-píš-* ve tvarech rozkazovacího způsobu, morf *-ps-* ve tvarech infinitivu, příčestí a přechodníku minulého).

1.2 Typologie morf(ém)ů

Existují různé typy morf(ém)ů, které se obvykle vyčleňují na základě tří kritérií:

(i) Vzhledem k tomu, zda se mohou morf(ém)y vyskytovat samostatně, tj. zda mohou samy o sobě tvořit slovo, nebo zda se musí do slov nebo slovních tvarů nutně spojovat s jinými morf(ém)y, rozeznáváme **morf(ém)y volné** a **morf(ém)y vázané**. Mezi volné morf(ém)y patří např. předložky *do, přede* atp., volným morf(ém)em je také *se*, kterým se tvoří tvary tzv. zvrátneho pasíva (*padělání se trestá podle zákona*).

(ii) Vzhledem k pozici ve struktuře slovního tvaru nebo slova dělíme vázané morf(ém)y podle tzv. distribučního kritéria (a) na **morf(ém)y kořenové** a (b) na **morf(ém)y afixální**. Kořenový morf(ém) je konstitutivní morf(ém) daného slovního tvaru nebo slova a nese hlavní složku jeho lexikálního významu. Afixální morf(ém)y dělíme dále podle toho, jakou pozici ve slovním tvaru nebo slově zaujímají vůči kořenovému morf(ém)u, na **předpony** (prefixy), které stojí *před* kořenem, na **přípony** (sufixy), které stojí *za* kořenem, a na tzv. **postfixy**, které mohou být u určitých typů slov připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za poslední příponu (viz oddíl 1.2.5). Předpony (prefixy), přípony (sufixy) a postfixy se souhrnně označují jako **afixy**.

(iii) Vzhledem k tomu, jaký typ významu morfém ve slovním tvaru nebo slově vyjadřuje, dělíme dále předpony (prefixy) a určité podtypy přípon (sufixů) na tzv. **slovotvorné** předpony a přípony, které obměňují (dourčují, specifikují, modifikují) *lexikální* význam slova, a na tzv. **tvarotvorné** předpony a přípony, které u ohebných slovních druhů vyjadřují *gramatické* významy (gramatické kategorie) daného slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Tvarotvorné přípony dělíme na nefinální (přípona příčestí činného a trpného, přípona přechodníku přítomného a minulého) a finální (osobní, rodové, infinitivní a pádové koncovky). Jako specifický typ slovotvorné přípony se někdy chápe i postfix. Vedle přípon slovotvorných a tvarotvorných rozeznáváme ještě přípony **kmenotvorné** (viz 1.2.4.2).

Poněkud mimo tuto klasifikaci stojí ještě jeden typ morf(ém)u. Jde o morf(ém) označovaný jako **interfix** neboli **spojovací morf(ém)**, jehož funkce je čistě konstrukční. Ve slovech nebo slovních tvarech, které jsou složeny ze dvou (nebo více) kořenových morf(ém)ů, má interfix za úkol tyto kořenové morf(ém)y k sobě spojovat (srov. půd-o-rys-u, much-o-lap-k-a atp.; viz 1.2.6). Částečně mimo danou klasifikaci stojí interfix proto, že jeho pozici ve slově nebo slovním tvaru nelze podle kritéria (ii) – na rozdíl od ostatních morf(ém)ů – vymezit jen vůči jednomu kořeni, ale vůči kořenům dvěma, mezi nimiž se vždy musí (kvůli své funkci) nacházet.

Někdy se při morfemtickém rozboru objeví prvek, jemuž nelze připsat žádný (lexikální ani gramatický) význam ani (konstrukční, spojovací) funkci: např. pt-á-t se, hned-ka. Takové morf(ém)y se nazývají **prázdné**.

Vyčleňují se tedy tyto typy morf(ém)ů (od začátku slova nebo slovního tvaru směrem k jeho konci):

předpony (viz 1.2.2)

 tvarotvorné (1.2.2.1)

 slovotvorné (1.2.2.2)

kořenové morfémy (1.2.3)

přípony (1.2.4)

 slovotvorné (1.2.4.1)

 kmenotvorné (1.2.4.2)

 tvarotvorné (1.2.4.3)

 nefinální (1.2.4.3.1)

 přípona přičestí činného (1.2.4.3.1.1)

 přípona přičestí trpného (1.2.4.3.1.2)

 přípona přechodníku minulého (1.2.4.3.1.3)

 přípona přechodníku přítomného (1.2.4.3.1.4)

 finální (1.2.4.3.2)

 osobní koncovka (1.2.4.3.2.1)

 rodová koncovka (1.2.4.3.2.2)

 infinitivní koncovka (1.2.4.3.2.3)

pádová koncovka (1.2.4.3.2.4)

postfixy (1.2.5)

[interfixy (1.2.6)]

[lexikální morfémy (1.2.7)]

1.2.1 Nulový morf

Kmenotvorné a tvarotvorné přípony (sufixy) a interfixy mohou být realizovány nulovým morfem (morfologickou nulou; značka -0-).

Co to znamená, když se řekne, že „daný morfém (např. kmenotvorná přípona) je realizován nulovým morfem“, lze nejlépe přiblížit tak, že si všechny *typy* morfémů, z nichž se daný *typ* slovního tvaru nutně skládá, představíme jako jakési funkční pozice neboli jako zatím neobsazená, prázdná místa (□). Například slovesný tvar vyjadřující oznamovací způsob přítomného času (činný) neodvozeného slovesa se v češtině skládá z těchto typů morfémů, tj. z těchto funkčních pozic:

kořenový morfém (KM) – kmenotvorná přípona (KP) – osobní koncovka (OK)

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

Při tvoření konkrétního slovesného tvaru (např. nes-e-š, vid-í-me, děl-á-te vs. nes-0-u atp.) jsou tyto funkční pozice obsazovány příslušnými morf(ém)y (které vyjadřují lexikální a gramatické významy, jež chceme slovem nebo slovním tvarem vyjádřit). Dané funkční pozice mohou být jednak obsazeny nebo zaplněny pozitivními, fyzicky (zvukově/graficky) rozpoznatelnými morfy (např. -e-, -í-, -á-), jednak však mohou (v určitých případech) zůstat prázdné. O neobsazené funkční pozici neboli o prázdném místě, kam nebyl dosazen žádný pozitivní morf, se říká, že morfém v dané funkční pozici je realizován nulovým morfem.

Budeme-li chtít vytvořit tvary pro 2. os. sg. a 1. a 2. pl. ind. prez. akt. od slovesa *nést*, je nutné obsadit dané funkční pozice příslušnými morfy (realizujícími morfémy s odpovídajícím lexikálním významem a významy gramatickými): kořenovým morfem *nes-*, kmenotvornou příponou *-e-* a osobní koncovkou *-š* (2. os. sg.), *-me* (1. os. pl.) a *-te* (2. os. pl.):

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Každý rodilý mluvčí češtiny ví, že tvary pro 1. os. sg. a 3. os. pl. ind. prez. akt. od slovesa *nést* mají podobu (*já*) *nesu* a (*oni*) *nesou*. Na první pohled je zřejmé, že se od výše uvedených tvarů liší – před osobními koncovkami *-u* a *-ou* „chybí“ (pozitivní) morf pro kmenotvornou příponu *-e-*. Nechybí však daná funkční pozice, daný morfém pro kmenotvornou příponu je pouze realizován nulovým morfem. Morfematická struktura (tj. posloupnost morfémů daných typů) je pro tvary 1. os. sg. a 3. os. pl. stejná jako pro tvary 2. os. sg. a 1. a 2. os. pl. Morfém pro kmenotvornou příponu je realizován nulovým morfem, daná funkční pozice je pouze neobsazena, ve struktuře celého tvaru je však stále přítomná:

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

nes – □^{KP} – u značí se jako:

nes-0-u

nes – □^{KP} – ou značí se jako:

nes-0-ou

Každému rodilému mluvčímu češtiny je dále zřejmé, že tvar pro 3. os. sg. ind. prez. akt. je (*on*) *nese*. Zde je na rozdíl od 1. os. sg. a 3. os. pl. nulovým morfem realizován morfém pro osobní koncovku, neobsazena je tedy poslední, třetí funkční pozice, srov.:

□^{KM} – □^{KP} – □^{OK}

nes-e-0

vs.

nes-e-š

nes-e-me

nes-e-te

Velmi důležité je, že nepřítomnost jakéhokoli pozitivního morfu v dané funkční pozici (tj. realizace morfému nulovým morfem) může být *významotvorná*. V kontrastu s funkčními pozicemi obsazenými nejrůznějšími pozitivními morfy je totiž významotvorné i to, že funkční pozice zůstala prázdná. Tento fakt lze dobře ukázat na následujících řadách slovesných tvarů. Všechny proti sobě stavěné tvary se skládají z těchto typů morfémů:

kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přičestí činného – rodová koncovka

děl-a-l-i (pl., m. a.)

děl-a-l-y (pl., m. i. a f.)

děl-a-l-a (pl., n.)

děl-a-l-a (sg., f.)

děl-a-l-o (sg., n.)

děl-a-l-o (sg., m. a. a m. i.)

Nulovým morfem může být realizováno i více morfémů po sobě, tj. neobsazeno může zůstat i více funkčních pozic za sebou. Např. tvar přechodníku minulého se skládá z těchto typů morfémů, tj. funkčních pozic:

(slovotvorná předpona –) kořenový morfém – kmenotvorná přípona – přípona přechodníku minulého – rodová koncovka

U sloves typu *(při)nese* jsou v sg. m. a. a m. i. realizovány nulovým morfem poslední tři typy morfémů, tj. prázdné zůstávají poslední tři funkční pozice: při-nes-0-0-0.

1.2.2 Předpony (prefixy)

Jako předpony (prefixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí *před* kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy předpon.

1.2.2.1 Slovotvorné předpony

Vyskytují se ve struktuře slova nebo slovního tvaru před kořenovým morf(ém)em a slouží k významovému dourčení (specifikaci, modifikaci) lexikálního významu konkrétních slov, jehož

hlavní část nese kořenový morfém (v některých případech rozšířený dalšími slovtvornými předponami nebo příponami, srov. vy-skoč-i-t > po-vy-skoč-i-t; po-klon-k-ova-t > vy-po-klon-k-ova-t). Slovesa jako *poponést* obsahují slovtvorný prefix, který je ve významu ‚(o) trochu‘ nutně reduplikovaný (zdvojený). Slovtvorné předpony bývají (na rozdíl od přípon) většinou velmi dobře identifikovatelné. Nikdy nemohou být realizovány nulovým morfem. Slovtvorné předpony zakončené na souhlásku mají dva alomorfy – základní podobu (např. *pod-*, *roz-*, *vz-*) a tzv. vokalizovanou podobu (tj. *pode-*, *roze-*, *vze-*). Jejich distribuce se řídí navazujícím hláskovým okolím – pokud by připojením základní podoby prefixu ke slovtvornému základu vznikla obtížně vyslovitelná hlásková skupina, použije se jeho vokalizovaná podoba (srov. např. vz-let-ě-t vs. vze-př-i-t). Kromě toho slovtvorné předpony podléhají změnám při různých slovtvorných postupech. Dva alomorfy se vyskytují také u některých slovtvorných předpon zakončených na samohlásku – základní podoba je zakončena na samohlásku krátkou (např. *při-*, *vy-*, *za-*), zatímco alternativní podoba na odpovídající samohlásku dlouhou (tj. *při-*, *vý-*, *zá-*). K této alternaci dochází většinou při tvorbě nového slova ze slovtvorného základu, který už některou z takových předpon obsahuje, např. při tvorbě podstatných jmen ze sloves (vy-lov-i-t > vý-lov-0, při-děl-i-t > pří-děl-0). Není to však pravidlem – někdy je nové slovo odvozeno rovnou alternativní podobou prefixu (srov. např. *sled-ova-t* > ná-sled-ova-t, *vis-e-t* > zá-vis-e-t).

Za slovtvorné předpony považujeme morf(ém) *sou-* (sou-vis-e-t), který se někdy pokládá za variantu prefixu *s-*, morf(ém)y *přes-* (přes-hran-ič-n-í), *bez(e)-* (bez-peč-í, beze-ct-n-ý) a *pra-* (pra-star-ý), superlativní prefix *nej-*, záporný prefix *ne-* a také první morf(ém)y ve výrazech typu ná-měst-í (podle roz-cest-í) či pod-pat-ek-0.

Naopak morf(ém)y jako *spolu-* (spolu-žák-0, spolu-prac-ova-t), *sobě-* (sobě-stač-n-ý) nebo *vše-* (vše-žra-v-ý), které se někdy označují jako prefixoidy (tj. jako něco ‚na způsob předpon‘), považujeme za kořenové morf(ém)y. Morf(ém) *sebe-* je v závislosti na kontextu buď slovtvorný prefix (sebe-vět-š-í), nebo kořen (sebe-o-bran-a).

1.2.2.2 Tvarotvorné předpony

Kromě mnohem obvyklejších slovtvorných předpon existují i předpony tvarotvorné. Vyskytovat se mohou pouze u sloves. V češtině existuje jediný tvarotvorný předponový morfém

PO-, který může být realizován prostřednictvím dvou (alo)morfů: *po-* nebo *pů-*. Tyto předpony se spojují s tvary ind. prez. vybraných nedokonavých sloves, tzv. sloves determinovaných. Tím se však nijak nepřispívá k modifikaci původních lexikálních významů těchto sloves (jako je tomu u předpon slootovorných), ale jen ke změně v morfologické kategorii slovesného času (po-jed-0-u, po-let-í-m, po-nes-0-u, po-kvet-e-0; pů-jd-0-u). U sloves, která takto tvoří tvary budoucího času, může být tvarotvorná předpona *po-* spojena i s tvary rozk. způsobu: po-leť-0-te. V tom případě nemění žádné gramatické kategorie, nýbrž orientuje pohyb, který sloveso svým lexikálním významem vyjadřuje, ve vztahu k mluvčímu.

Předponový morf *po-* však nemusí být jen tvarotvornou předponou, může jít též o předponu slootovornou, která dourčuje význam původního slovesa (srov. po-bol-í-v-a-t, po-táh-nou-t, po-bled-nou-t, po-lež-e-t si atp.). Předponový morf *po-* může v povrchově totožném slovesném tvaru v závislosti na kontextu fungovat jednak jako předpona tvarotvorná (*jak dlouho ještě ten kohoutek po-kap-e-0*, tj. bude kapat), jednak jako předpona slootovorná (*kolega teď kapra ještě po-kap-e-0 citrónem*; slootovorná předpona *po-* zde vyjadřuje menší míru děje základového slovesa *kapat* a mění syntaktické vlastnosti tohoto slovesa: *pokapat* se pojí s předmětem).

1.2.3 Kořenové morfémy

Kořenový morfém (radix) je centrálním morf(ém)em slova nebo slovního tvaru. Nese hlavní složku lexikálního významu daného slova nebo slovního tvaru; z levé strany se k němu připojují předpony a z pravé strany přípony. Kořenů je jakožto morf(ém)ů lexikálních – na rozdíl např. od tvarotvorných přípon – potenciálně neomezené množství, jde o neuzavřený soubor morf(ém)ů, který může být snadno doplňován o další členy. V češtině je běžné, že jeden kořenový morfém s tímž základním významem je v různých slovech nebo slovních tvarech realizován různými (alo)morfy.

Jeden kořenový morfém může mít v češtině až devět možných realizací, tj. alomorfů (někdy jsou uváděny i vyšší počty; z hlediska současných uživatelů jsou však problematické – současní mluvčí u těchto uvažovaných alomorfů nevnímají stejný význam), srov. např. morfém *-PŘ-* s invariantním významem ‚odpor‘, který je realizován touto množinou (alo)morfů: {1. *-př-* (o-př-í-t), 2. *-pír-* (o-pír-a-t), 3. *-por-* (pod-por-ova-t), 4. *-poř-* (pod-poř-i-t), 5. *-pěr-* (o-pěr-n-ý, pod-

pěř-k-a), 6. -půř- (pod-půř-n-ý, od-půř-c-e), 7. -pour- (vz-pour-a), 8. -pur- (vz-pur-n-ý), 9. -peř- (sou-peř-0)}.

Při vydělení kořene určitého slova nebo slovního tvaru se do rozporu často mohou dostat dvě hlediska: hledisko diachronní (historické, etymologické) a hledisko, které je určeno tím, jaké povědomí o kořeni daného slova má většina současných (jazykově vnímavějších) uživatelů češtiny, a které se označuje jako hledisko synchronní. To, že je z diachronního hlediska kořenem slova právě jeho daná část, může totiž být pro většinu běžných (jazykově vnímavějších) mluvčích češtiny (kteří nemají speciální znalosti o vývoji jazyka) neprůhledné.

Odpovědět na otázku, „zda je kořenem slova *hodina* morf *hod-*, anebo *hodin-*“, nelze jednoduše tak, že poukážeme na jeden z obou uvedených morfů. Existují dvě „správné“ odpovědi, z nichž ani jedna v zásadě není hodnotnější nebo „lepší“: odpověď z hlediska diachronního (kořenem je morf *hod-* [hod'-]) a odpověď z hlediska synchronního (kořenem je morf *hodin-* [hod'in-]). (Je sice pravda, že analogicky k výrazu *hod-in-a* [hod'-in-a] máme i výraz *vteř-in-a*, což by ukazovalo na to, že i ze synchronního hlediska by bylo možné označit jako kořen slova *hodina* morf(ém) *hod-* [hod'-], proti tomu však mluví kritérium významové – jak morf(ém)u *hod-* [hod'-], tak morf(ém)u *-in-* bychom jen těžko dokázali přisoudit nějaký význam.)

Zřídka dochází v češtině k jevu zvanému **supletivismus**, který spočívá v tom, že tvary jednoho a téhož lexému jsou tvořeny od různých kořenů (např. *já – mě, jde – šla*).

1.2.4 Přípony (sufixy)

Jako přípony (sufixy) se souhrnně označují morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí za kořenem. Rozeznáváme následující typy a podtypy přípon.

1.2.4.1 Slovo tvorné přípony

Podílejí se na lexikálním významu celého slova nebo slovního tvaru, jehož jsou součástí. Jen výjimečně mohou být realizovány nulovým morfem (viz 1.2.4.1).

Primárně u sloves se vyskytuje tzv. opakovací (frekventativní, habituálně-iterativní) slovo tvorná přípona *-v-* (srov. děl-a¹-t > děl-á¹-v-a²-t, chod-i¹-t > chod-í¹-v-a²-t). Takto utvořená habituálně-

iterativní slovesa pak mají dvě kmenotvorné přípony: první¹ z původního, motivujícího slovesa (děl-a¹-t, chod-i¹-t), která se závazně dlouží, a druhou² (vždy -a-), jejíž pomocí bylo utvořeno sloveso nové. Kromě této opakovací přípony se u sloves primárně mohou vyskytovat i další slovotvorné přípony, např. zdrobňující přípony -k- (ťap-a-t > ťap-k-a-t) a -ink- (haj-a-t > haj-ink-a-t).

Jmenných slovotvorných přípon je výrazně vyšší množství než slovotvorných předpon. Jejich relativně úplné výčty podávají mluvnice v oddílech věnovaných slovotvorbě. Je ovšem dobré si uvědomit, že to, co mluvnice pro jednoduchost uvádějí jako slovotvornou příponu, tj. jako jeden morf(ém), je ve skutečnosti spojením slovotvorné přípony a pádové koncovky, jde tedy o morf(ém)y dva. Zaznamenávají-li např. mluvnice slovotvorné přípony -*iště* (*ohniště*) nebo -*ář* (*zahrádkář*), jde ve skutečnosti o spojení samotné slovotvorné přípony a pádové koncovky: -*išt-ě* (srov. -*išt-ěm*, -*išt-i*, -*išt-0*), -*ář-0* (srov. -*ář-e*, -*ář-em*) atp. Některé slovotvorné přípony podléhají při flexi či derivaci změnám, mají dva alomorfy, srov. např. -*dl(-o)* a -*del(-o)* (bi-dl-o a bi-del-o) nebo -*ek(-o)* a -*k-* (mlýn-ek-o a mlýn-k-u).

Slovotvornými sufixy se tvoří také četná příslovce: hloup-ě, vysok-o, pol-sk-y, jin-am, ob-kroč-mo aj.

Za slovotvornou příponu považujeme také sufix pro tvoření komparativu (a superlativu) adjektiv a adverbii, který má tři alomorfy: -*ejš-/-ějš-* (rychl-ejš-í, mil-ejš-í, snad-n-ějš-í), -*š-* (star-š-í, slab-š-í, hrub-š-í) a -*ej-/-ěj-* (šíř-ej-i, věř-n-ěj-i). Toto tvoření může být doprovázeno změnou kořene (velk-ý > vět-š-í, mal-ý > men-š-í, dlouh-ý > del-š-í). Adjektivní komparativy typu *trpčí* a *měličí* považujeme za tvořené transflexí (srov. 2.3.1): trpk-ý > trpč-í; mělk-ý > mělč-í. Adverbiální komparativy typu *šíře* a *šíř* či *výše* a *výš* považujeme za tvořené resuffixací (srov. 2.3.1), koncové -*e* a -*o* jsou tedy podle nás slovotvorné sufixy (které tak mohou být realizovány nulovým morfem, ovšem pouze tehdy, je-li mezi jejich alomorfy pozitivně realizovaný, nenulový sufix; varianty bývají stylové).

1.2.4.2 Kmenotvorné přípony

Kmenotvorné přípony se vyskytují primárně ve slovesných tvarech (a sekundárně též ve slovech odvozených od sloves), a to u primárních, tj. z jiných slov neodvozených sloves vždy bezprostředně za kořenem (zív-a-t) a u sekundárních, tj. z jiných slov odvozených sloves též za slovotvornou příponou (srov. plat-n-ý > u-plat-n-i-t). Jejich primární funkce je konstrukční – úkolem kmenotvorných přípon je spojit kořenový morfém (rozšířený případně slovotvornou předponou nebo příponou), nesoucí lexikální význam daného slova nebo slovního tvaru, s tvarotvornými příponami, které vyjadřují jeho gramatické významy (kategorie). Někdy se kmenotvorná přípona označuje též jako **téma** – mluví se pak o slovesech tematických (tj. majících kmenotvornou příponu) a atematických (tj. bez kmenotvorné přípony). V závislosti na konkrétním slovesném tvaru může být kmenotvorná přípona realizována i nulovým morfem (srov. nes-e-te vs. nes-0-te).

Část slovesného tvaru skládající se z kořenového morf(ém)u a kmenotvorné přípony (a případně i ze slovotvorných afixů) se označuje jako **kmen** (daného) slovesa. Kmenem slovesných tvarů stah-ova-t, vy-tuš-i-l-i, vy-pad-á-v-a-l-i, skáč-0-u, po-nes-e-š jsou tedy jejich části stah-ova-, vy-tuš-i-, vy-pad-á-v-a-, skáč-0- a nes-e-. Část slovesného tvaru skládající se z morf(ém)ů, které se vyskytují ve všech tvarech daného slovesa, se nazývá **morfologická báze** čili **tvarotvorný základ**. Morfologickou bází právě uvedených slovesných tvarů jsou tedy jejich části stah-, vy-tuš-, vy-pad-á-v-, skáč-.

Kmenotvorné přípony se až na výjimky (viz dále) primárně uplatňují pouze u sloves. Sekundárně se však mohou vyskytnout i u podstatných a přídavných jmen (a dále případně i u příslovcí), která tzv. kopírují strukturu základových sloves, z nichž jsou odvozena. Slovesná kmenotvorná přípona totiž zůstává součástí nově vzniklého jmenného tvaru, který je ze slovesného tvaru odvozen určitou slovotvornou příponou, srov.: krot-i-t > krot-i-tel-0, roz-děl-ova-t > roz-děl-ova-č-0 atp.

Zmíněnou výjimkou jsou podstatná jména typu *kuře* (srov. však v oddíle 1.2.4.3.2.4 diskusi o pádových koncovkách přídavných jmen a zájmen), u nichž se vyskytuje jmenná kmenotvorná přípona (morfém) *-ET-* s alomorfy *-et-*, *[-eť-]* (v písmu *-et-*), *-at-* a *-0-*, srov.: kuř-0-e, kuř-et-e, kuř-et-i, tj. [kuř-eť-i], kuř-0-e, kuř-et-i [kuř-eť-i], kuř-et-em; kuř-at-a, kuř-at-0, kuř-at-ům, kuř-

at-a, kuř-at-ech, kuř-at-y (v odvozeném tvaru přídavného jména je tento morfém *-ET-* realizován ještě dalším morfem *-ec-*, srov. kuř-ec-í, nebo *-eč-*, srov. pras-eč-í).

1.2.4.2.1 Alternace kmenotvorných přípon – slovesné třídy

Kmenotvorná přípona může být v rámci různých tvarů téhož slovesa realizována různě.

Nejdůležitějším způsobem variace je pravidelný a výrazný rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony u téhož slovesa mezi jeho tvary oznamovacího způsobu přítomného času, rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného na straně jedné a tvary infinitivu, příčestí činného a trpného a tvary přechodníku minulého na straně druhé. Rozlišují se proto slovesné tvary tvořené od **prézentního (přítomného) kmene** (tvary ind. prez., tvary rozk. zp. a přechodník přítomný) a slovesné tvary tvořené od **infinitivního (minulého) kmene** (infinitiv, příčestí činné a trpné a přechodník minulý). Rozdíl mezi prézentním a infinitivním kmenem téhož typu sloves lze dobře ilustrovat na rozdílu v realizaci kmenotvorné přípony např. u sloves typu *kupuje*, srov. např. tvary tvořené od prézentního kmene kup-uje-š, kup-uje-me s tvary tvořenými od kmene infinitivního kup-ova-t, kup-ova-l-a atp. (máme tu tedy výrazný rozdíl *-uje-* vs. *-ova-*).

Konkrétní podoba slovesné kmenotvorné přípony je kritériem pro klasifikaci sloves do jednotlivých slovesných tříd. Podle toho, jakou podobu má kmenotvorná přípona v jedné a ve druhé uvedené skupině tvarů, se slovesa klasifikují buď do pěti tzv. **prézentních slovesných tříd**, nebo do šesti tzv. **infinitivních slovesných tříd**.

Slovesa patřící k jednotlivým prézentním slovesným třídám mají (ve 3. os. sg. ind. prez. akt.) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída *-e-* (ber-e-0, mař-e-0, nes-e-0, peč-e-0, tř-e-0);
2. třída *-ne-* (tisk-ne-0, hr-ne-0, za-č-ne-0), výjimečně též *-me-* (vy-j-me-0);
3. třída *-(u)je-* (kry-je-0, kup-uje-0);
4. třída *-í-* (pros-í-0, trp-í-0, sáz-í-0);
5. třída *-á-* (děl-á-0).

Kromě sloves s výše uvedenými přítomnými kmenotvornými příponami existuje i několik sloves, která ve všech tvarech tvořených od přítomného kmene vůbec nemají funkční pozici pro kmenotvornou příponu. Tato slovesa se označují jako atematická (*a* = bez, *téma* = kmenotvorná přípona). Jde o slovesa *být* (jse-m), *vědět* (ví-m) a *jíst* (jí-m).

Přítomná kmenotvorná přípona pravidelným způsobem variuje u téhož (typu) slovesa také v rámci tvarů tvořených od přítomného kmene, a to jednak (a) v rámci jednotlivých tvarů ind. prez. akt., jednak je (b) často rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony mezi tvary ind. prez. akt., tvary rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného.

(a) U sloves 1., 2. a 3. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. sg. osobní koncovku *-u/-í*) se liší realizace kmenotvorné přípony v 1. os. sg. a ve 3. os. pl. od tvarů pro 2. a 3. os. sg. a 1. a 2. os. pl., srov.: nes-o-u a nes-o-ou vs. nes-e-š, nes-e-0, nes-e-me, nes-e-te, (alternace *-o-* vs. *-e-*); tisk-n-u a tisk-n-ou vs. tisk-ne-š, tisk-ne-0, tisk-ne-me, tisk-ne-te (alternace *-n-* vs. *-ne-*); kry-j-u/í a kry-j-ou/-í vs. kry-je-š, kry-je-0, kry-je-me, kry-je-te (alternace *-j-* vs. *-je-*). U sloves 4. a 5. přítomné třídy (tj. u sloves, která mají v 1. os. sg. osobní koncovku *-m*) se liší realizace kmenotvorné přípony ve 3. os. pl. od všech zbylých tvarů ind. prez. akt., srov. oni pros-o-í vs. pros-í-m, pros-í-š, pros-í-0, pros-í-me, pros-í-te (alternace *-o-* vs. *-í-*) a oni děl-aj-í vs. děl-á-m, děl-á-š, děl-á-0, děl-á-me, děl-á-te (alternace *-aj-* vs. *-á-*). To je i důvodem, proč mají „povrchově“ homonymní tvary pro 3. os. sg. a pro 3. os. pl. sloves patřících do 4. přítomné třídy (k typům *prosí* a *trpí*) odlišnou morfemickou strukturu. Ve 3. os. sg. členíme tato slovesa pros-í-0, trp-í-0 (analogicky k např. nes-e-0, děl-á-0), protože jde o tvary s kmenotvornou příponou *-í-* a s osobní koncovkou realizovanou nulovým morfem. Ve 3. os. pl. je však správné členění pros-o-í, trp-o-í (analogicky k nes-o-ou, děl-aj-í), protože ve 3. os. pl. je nulovým morfem pravidelně realizována kmenotvorná přípona, za níž u sloves této třídy následuje osobní koncovka pro 3. os. pl. *-í* (která je z historických důvodů „náhodou“ stejná jako kmenotvorná přípona v ostatních tvarech ind. prez. akt.).

(b) Rozdíl v realizaci kmenotvorné přípony ve tvarech ind. prez. a ve tvarech rozkazovacího způsobu a přechodníku přítomného lze ilustrovat např. na slovesech patřících k typům *nese*, *tiskne* a *dělá*, srov.: nes-e-te, nes-o-te, nes-o-0-a (alternace *-e-* vs. *-o-*); tisk-ne-te, tisk-n-ěte,

tisk-n-0-a (alternace -ne- vs. [-ň-] vs. -n-, v písmu -ne- vs. -n-) a děl-á-te, děl-ej-te, děl-aj-0-e (alternace -á- vs. -ej- vs. -aj-).

Slovesa patřící k jednotlivým infinitivním slovesným třídám mají (v příčestí činném/minulém) tyto kmenotvorné přípony:

1. třída -0- (nes-0-l-0, pek-0-l-0, tisk-0-l-0, kry-0-l-0);
2. třída -nu- (hr-nu-l-0);
3. třída -e-/-ě- (tř-e-l-0, trp-ě-l-0, sáz-e-l-0);
4. třída -i- (pros-i-l-0);
5. třída -a- (br-a-l-0, maz-a-l-0, za-č-a-l-0, děl-a-l-0);
6. třída -ova- (kup-ova-l-0).

Pravidelným způsobem variuje v rámci tvarů tvořených od infinitivního kmene u téhož (typu) slovesa také infinitivní kmenotvorná přípona. Liší se podoba kmenotvorné přípony v infinitivu, v příčestí činném a v příčestí trpném (srov. tř-í-t vs. tř-e-l-0 a tř-e-n-0; tisk-nou-t vs. tisk-0-l-a vs. tišt-0-ěn-a [tišt-0-en-a]; hr-nou-t vs. hr-nu-l-0 a hr-nu-t-0; pros-i-t a pros-i-l-0 vs. proš-0-en-0; br-á-t a br-á-n-0 vs. br-a-l-0, kup-ova-t a kup-ova-l-0 vs. kup-ová-n-0 atp.).

1.2.4.3 Tvarotvorné přípony

Slouží k vyjádření gramatických významů (morfologických kategorií) slov nebo slovních tvarů, v nichž se vyskytují. Rozlišujeme následující podtypy tvarotvorných přípon.

1.2.4.3.1 Nefinální tvarotvorné přípony

Nefinální tvarotvorné přípony jsou přípony, za nimiž se v rámci slova nebo slovního tvaru nutně vyskytuje ještě další (tzv. finální) tvarotvorná přípona. V češtině existuje nefinální tvarotvorná přípona (a) příčestí činného (minulého), (b) příčestí trpného, (c) přechodníku minulého, (d) přechodníku přítomného.

Nefinální tvarotvorné přípony se vyskytují primárně pouze u slovesných tvarů, sekundárně se však mohou vyskytnout i u jmenných tvarů, které tzv. kopírují strukturu motivujícího slovesa (mích-á-n-0 > mích-a-n-ý, mích-á-n-í; puk-0-l-a > puk-0-l-á).

1.2.4.3.1.1 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného

Vyskytuje se ve tvarech přičestí činného, lze ji velmi snadno identifikovat – má jedinou možnou podobu *-l-* (při-nes-0-l-i, hod-i-l-a, u-děl-a-l-0 atp.). (V nespisovné češtině však může být u některých sloves realizována ve tvarech m. sg. nulovým morfem, srov. *von u-krad-0-0-0 v sámošce dvě housky.*)

Nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od činných přičestí pomocí pádové koncovky (od-pad-0-l-ý) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (u-prch-0-l-ík-0, z-pozd-i-l-ost-0).

1.2.4.3.1.2 Nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného

Přípona přičestí trpného může být v češtině realizována dvěma morfémami – tzv. n-ovým morfémem *-N-*, který se uplatňuje u všech typů sloves 1., 4. a 5. prezenní slovesné třídy, ve 2. třídě u typu *tiskne* a ve 3. třídě u typu *kupuje*, a tzv. t-ovým morfémem *-T-*, jenž se vyskytuje ve 2. prezenní slovesné třídě u typů *hrne* a *začne* a ve 3. třídě u typu *kryje*.

Tzv. n-ový morfém pro příponu přičestí trpného může být realizován prostřednictvím čtyř (al)omorfů: morfem [-n-], v písmu *-n-*; morfem [ň], v písmu *-n-*; morfem [-en-], v písmu *-en-* nebo *-ěň-*; a morfem [-eň-], v písmu *-en-* nebo *-ěň-*. Varianta [-en-] se vyskytuje v sg. m. a. a m. i., f. a n. a v pl. m. i., f. a n. u sloves 1. prezenní třídy v typech *nese* a *peče* (nes-0-en-a, peč-0-en-0), u 2. prezenní třídy v typu *tiskne* (v písmu tišt-0-ěň-0, zvukově [tišť-0-en-0]) a u 4. prezenní třídy v typu *prosí* (proš-0-en-a). V pl. m. a. se u jmenovaných typů sloves objevuje morf [-eň-], zachycovaný v písmu buď jako *-en-* (tj. v písmu nes-0-en-i, zvukově [nes-0-eň-i]; v písmu peč-0-en-i, zvukově [peč-0-eň-i]; v písmu proš-0-en-i, zvukově [proš-0-eň-i]), nebo jako *-ěň-* (tj. v písmu tišt-0-ěň-i, zvukově [tišť-0-eň-i]). U zbývajících typů sloves, v nichž se objevuje morfém *-N-*, je tento morfém v sg. m. a. a m. i., f. a n. a v pl. m. i., f. a n. realizován morfem [n], v písmu *-n-* (např. u-děl-á-n-o, na-maz-á-n-o) a v pl. m. a. pak morfem [ň], v písmu *-n-* (srov. např. v písmu u-děl-á-n-i, zvukově [u-děl-á-ň-i]; v písmu na-maz-á-n-i, zvukově [na-maz-á-ň-i]).

Každé spojení hlásek [en] (nebo [eň]); dále mluvíme pro jednoduchost jen o morfu [en], pro morf [eň] však platí totéž) ve tvaru přičestí trpného však nemusí být automaticky delší variantou tzv.

n-ové přípony přičestí trpného, tj. morfem [-en-]. K rozpoznání toho, zda je sekvence hlásek [en] (např. ve slovesech *pokácen* a *popraven*) realizací delší varianty n-ové přípony přičestí trpného (tj. morfu [en]), nebo zda jde o „náhodné“ setkání kmenotvorné přípony -e- a kratší varianty přípony přičestí trpného (tj. morfu [n]), lze použít následující poměrně jednoduchý test.

Jelikož morfém pro příponu přičestí činného může být realizován jediným morfem -l- (viz 1.2.4.3.1.1), srovnáme tvar přičestí trpného, u nějž váháme (*pokácen*, *popraven*, *otřesen*), s odpovídajícím tvarem přičestí činného, u nějž je morfematické členění zřetelnější (tj. po-kác-e-l-0, po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0). Jestliže se před příponou přičestí činného -l- objevuje morf [-e-], je ve tvaru n-ového přičestí trpného jeho přípona realizována kratším morfem [-n-] a [-e-] je kmenotvorná přípona. Tvar přičestí trpného, u nějž jsme váhali (*pokácen*), budeme členit analogicky k odpovídajícímu přičestí činnému, tj. po-kác-e-n-0 jako po-kác-e-l-0. Objevuje-li se ovšem před příponou přičestí činného -l- jiná kmenotvorná přípona než [e], tj. v našem případě [i], resp. [0] (po-prav-i-l-0, o-třás-0-l-0), je ve tvaru n-ového přičestí, u nějž jsme váhali (*popraven*, *otřesen*), jeho přípona realizována delším morfem [-en-]. Tvar přičestí trpného má pak v přičestí činném kmenotvornou příponu realizovanou nulovým morfem, musíme tedy členit po-prav-0-en-0, o-třes-0-en-0.

Nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od trpných přičestí pomocí pádové koncovky (s-trž-0-en-ý, u-kry-0-t-ou) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (s-chov-a-n-k-a, při-prav-0-en-ost-0).

Dále se nefinální tvarotvorná přípona přičestí trpného vyskytuje v tzv. slovesných substantivech (typu běh-á-n-í, tráp-0-en-í, po-kry-0-t-í), která slovotvorně souvisejí s odpovídajícími tvary přičestí trpného (běh-á-n-o, tráp-0-en-o, po-kry-0-t-o). (V některých mluvnických popisech současné češtiny se tyto (podtržené) morfy považují za slovotvorné přípony.)

1.2.4.3.1.3 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého může být realizována morfem -vš-, morfem -š-, morfem -v- nebo morfem -0-. U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na samohlásku (tj. u sloves s tzv. otevřeným kmenem), se ve tvarech pro sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. všech rodů uplatňuje morf -vš- (vy-koup-a-vš-i (se), u-loup-i-vš-i; po-kry-0-vš-e atp.) a ve tvarech pro sg.

m. a. a m. i. morf -v- (vy-koup-a-v-0 (se), u-loup-i-v-0, po-kry-0-v-0). U sloves, jejichž infinitivní kmen končí na souhlásku (tj. u sloves s tzv. zavřeným kmenem, jejichž kořenový morf končí na souhlásku a jejichž kmenotvorná přípona je realizována nulovým morfem), se jako přípona přechodníku minulého uplatňuje ve tvarech pro sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. všech rodů morf -š- (při-ved-0-š-i, na-pek-0-š-i, do-nes-0-š-e atp.) a ve tvaru pro sg. m. a. a m. i. nulový morf -0- (při-ved-0-0-0, na-pek-0-0-0, do-nes-0-0-0; první nulový morf je realizací kmenotvorné přípony, druhý nulový morf je realizací přípony přechodníku minulého a třetí nulový morf reprezentuje rodovou koncovku).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku minulého se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku minulého se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků minulých pomocí pádové koncovky (vy-kon-a-vš-ího).

1.2.4.3.1.4 Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného může být realizována buď morfem -ouc-, nebo morfem -íc-, nebo nulovým morfem -0-. Morf -ouc- se uplatňuje ve tvaru sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. u typů *nese, bere, peče, tře* v 1. přítomní slovesné třídě a u všech typů ve 2. přítomní slovesné třídě (srov. ber-0-ouc-0, ber-0-ouc-e; nes-0-ouc-0, nes-0-ouc-e; pek-0-ouc-0, pek-0-ouc-e; tr-0-ouc-0, tr-0-ouc-e; tisk-n-ouc-0, tisk-n-ouc-e; hr-n-ouc-0, hr-n-ouc-e; ž-n-ouc-0, ž-n-ouc-e). Morf -íc- se uplatňuje ve tvarech sg. f. a n. a ve tvaru pro pl. u typu *maže* v 1. přítomní slovesné třídě a u všech sloves ve 3.–5. přítomní slovesné třídě (srov. maž-0-íc-0, maž-0-íc-e; kry-j-íc-0, kry-j-íc-e; kup-uj-íc-0, kup-uj-íc-e; pros-0-íc-0, pros-0-íc-e, trp-0-íc-0, trp-0-íc-e; sáz-ej-íc-0, sáz-ej-íc-e; děl-aj-íc-0, děl-aj-íc-e). Morf -0- se uplatňuje ve tvarech sg. m. a. a m. i. u sloves všech přítomních slovesných tříd (srov. ber-0-0-a, nes-0-0-a, maž-0-0-e, pek-0-0-a, tr-0-0-a; tisk-n-0-a, hr-n-0-a, ž-n-0-a; kry-j-0-e, kup-uj-0-e, pros-0-0-e, trp-0-0-ě, sáz-ej-0-e; děl-aj-0-e).

S odlišným přístupem k morfematické segmentaci tvarů přechodníku přítomného se lze setkat např. ve výkladu publikace Hrbáček – Hrdličková – Mareš – Servítová (1987).

Nefinální tvarotvorná přípona přechodníku přítomného se vyskytuje i ve slovesných adjektivech odvozených od přechodníků přítomných pomocí pádové koncovky (vr-0-ouc-í, sáz-ej-íc-ímu) a ve slovech odvozených od těchto adjektiv (vr-0-ouc-n-ě).

1.2.4.3.2 Finální tvarotvorné přípony – koncovky

Finální tvarotvorné přípony neboli koncovky jsou morf(ém)y, které se vyskytují na konci tvaru ohebného slova jako jeho poslední morf(ém). (Po finální tvarotvorné příponě neboli koncove se však v rámci slova nebo slovního tvaru – na jeho tzv. absolutním konci – může vyskytnout postfix, viz 1.2.5.) Rozlišujeme následující typy koncovek.

1.2.4.3.2.1 Osobní koncovky

Osobní koncovky se vyskytují pouze ve slovesných tvarech pro *oznamovací způsob přítomného a budoucího času*, ve tvarech pro *rozkazovací způsob* a ve tvarech pomocného slovesa v rámci složených tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob.

Pro oznamovací způsob přítomného a budoucího času máme v češtině tyto osobní koncovky:

1. os. sg. *-u* (u sloves 1.–3. přítomné třídy), *-i* (s variantní koncovkou *-u* v 1. přítomné třídě u typu *maže* a ve 3. přítomné třídě u typů *kryje*, *kupuje*) a *-m* (u sloves 4. a 5. přítomné třídy); 2. os. sg. *-š*; 3. os. sg. *-o*; 1. os. pl. *-me*, 2. os. pl. *-te*; 3. os. pl. *-ou* (u všech sloves 1.–3. přítomné třídy, v 1. přítomné třídě u typu *maže* a ve 3. přítomné třídě u typů *kryje*, *kupuje* vedle základní koncovky *-í*), *-í* (u sloves 4. a 5. přítomné třídy, v 1. přítomné třídě u typu *maže* a ve 3. přítomné třídě u typů *kryje* a *kupuje*).

Pro rozkazovací způsob má čeština tyto osobní koncovky: ve 2. os. sg. *-o/-j*; v 1. os. pl. *-me/-eme/-ěme*; ve 2. os. pl. *-te/-ete/-ěte*.

Ve tvarech pomocného slovesa (*bych*, *bys* atd.) v rámci složených slovesných tvarů vyjadřujících podmiňovací způsob má čeština tyto koncovky: 1. os. sg. *-ch*; 2. os. sg. *-s*; 3. os. sg. i pl. *-o*; 1. os. pl. *-chom*; 2. os. pl. *-ste*.

1.2.4.3.2.2 Rodové koncovky

Rodové koncovky se vyskytují u *příčestí činného* a *trpného* a u obou *přechodníků* – *minulého* a *přítomného*. Pro příčestí činné a trpné má čeština tyto koncovky: pro sg. rodu m. *-0*, pro sg. f. *-a*, pro sg. n. *-o*; pro pl. m. a. *-i*, pro pl. m. i. a f. *-y* a pro pl. n. *-a*.

Pro tvary *přechodníku přítomného* má čeština tyto rodové koncovky: pro sg. m. a. a m. i. *-a* (v 1. přítomné třídě u typů *bere*, *nese*, *peče* a *tře* a ve 2. přítomné třídě u všech typů, srov. *ber-0-0-a*, *nes-0-0-a*, *pek-0-0-a*, *tr-0-0-a*; *tisk-n-0-a*, *hr-n-0-a*, *ž-n-0-a*) nebo *-e* (*-ě*) (v 1. přítomné třídě u typu *maže* a ve 3.–5. přítomné třídě u všech typů, srov. *maž-0-0-e*; *kry-j-0-e*, *kup-uj-0-e*; *pros-0-0-e*, *trp-0-0-ě*, *sáz-ej-0-e*; *děl-aj-0-e*); pro sg. f. a n. *-0* (srov. *ber-0-ouc-0*, *nes-0-ouc-0*, *maž-0-íc-0*; *tisk-n-ouc-0*; *kup-uj-íc-0*; *pros-0-íc-0*; *děl-aj-íc-0*); pro pl. všech rodů *-e* (srov. *ber-0-ouc-e*, *nes-0-ouc-e*, *maž-0-íc-e*; *tisk-n-ouc-e*; *kup-uj-íc-e*; *pros-0-íc-e*; *děl-aj-íc-e*).

Pro tvary *přechodníku minulého* má čeština tyto rodové koncovky: pro sg. m. a. a m. i. *-0* (*při-stoup-i-v-0*, *na-maz-a-v-0*, *při-nes-0-0-0*); pro sg. f. a n. *-i* (*při-stoup-i-vš-j*, *na-maz-a-vš-j*, *při-nes-0-š-j*); a pro pl. všech rodů *-e* (*při-stoup-i-vš-e*, *na-maz-a-vš-e*, *při-nes-0-š-e*).

1.2.4.3.2.3 Infinitivní koncovky

Infinitivní koncovka může být v češtině realizována dvěma způsoby – pomocí morfu *-t* (původně a dnes zastarale též *-ti*), nebo *-i* (pouze v 1. přítomné třídě u typu *peče*, srov. *pec-j*, *moc-j* atp.).

1.2.4.3.2.4 Pádové koncovky

Pádové koncovky se vyskytují u všech ohebných slovních druhů, které se skloňují, tj. u podstatných a přídavných jmen, zájmen a číslovek: např. *svět-a*, *pol-ím*, *ital-sk-ému*, *ciz-ími*, *naš-e*, *osm-i* atp.

U adjektiv skloňovaných podle vzorů „mladý“ a „jarní“ a u zájmen skloňovaných podle vzorů „ten“ a „náš“ se na začátku koncovky často objevuje samohláska; zbytek takové koncovky je většinou pro všechny čtyři vzory stejný. Proto se v některých popisech ona samohláska považuje za kmenotvornou příponu a daná jména se pak člení jako *jar-n-í-ho*, *mlad-é-ho*, *t-o-ho*, *naš-e-ho* atd. Takové členění dobře odpovídá ve tvarech sg. m. a. a m. i. a n. a ve většině tvarů pl. Je však problematické v tom, že v celém pl. f. (ale též v 1., 4. a 5. pádě pl. všech rodů) bychom museli počítat s tím, že všechny tyto tvary mají za kmenotvornou příponu koncovku

vyjádřenou nulovým morfem, tj. museli bychom je členit mlad-á-0, mlad-é-0, mlad-é-0, mlad-ou-0, mlad-é-0, mlad-ou-0; mlad-í-0, mlad-á-0, mlad-é-0, což není ideální řešení, protože bychom museli tvrdit, že kmenotvorná přípona, která nemá význam, ale která má z definice čistě konstrukční funkci, se na gramatickém významu daných tvarů přinejmenším podílí.

1.2.5 Postfixy

Postfix je specifickým druhem slovtvorné přípony, který se klade na samotný, tzv. absolutní konec slova, tj. ještě za jeho poslední morf(ém). Při skloňování nebo časování daného slova (jde-li o slovo ohebné) zůstává postfix na jeho absolutním konci v nezměněné podobě, zatímco dané slovo se pomocí obměny koncovek ohýbá (srov. c-o-koli(v), č-eho-koli(v), č-emu-koli(v); t-o-hle, t-o-ho-hle, t-omu-hle; věř-í-m-ť, věř-í-me-ť, věř-í-te-ť atp.). Jde o tyto morfy: *-si* (jak-ý-si), *-ž* (j-eho-ž, po-jd'-o-me-ž), *-ť* (vy-slyš-í-m-ť), *-koli(v)* (k-omu-koli(v)), *-pak* (kam-pak), *-hle* (t-ím-hle), *-to* (t-a-to). Postfix nikdy nemůže být realizován nulovým morfem. Je v zásadě možné, aby na konci slovního tvaru nebo slova stály dva postfixy za sebou, srov. c-o-ž-pak.

Jako postfix se chová též tzv. příklonné *-s*, které ve tvarech 2. os. sg. minulého času může zastupovat tvar *jsi* (srov. u-děl-a-l-o-s, u-děl-a-l-a-s, u-děl-a-l-o-s atp.); od postfixů se však liší tím, že vyjadřuje gramatický, nikoli lexikální význam. Při morfematickém rozboru považujeme příklonné *-s* za součást příslušného slovesného tvaru. Jde o zkrácený tvar *jsi*, oba morf(ém)y (*jsi*) jsou v něm slity v morfematický uzel; dohromady s jiným slovem téže věty se morf(ém) *-s* píše jen proto, že je neslabičný, morfematicky ovšem vždy patří ke slovesu.

1.2.6 Interfixy

Interfix, nazývaný někdy také spojovací/kompoziční morf(ém), je morf(ém) s čistě konstrukční (oddělovací/spojovací) funkcí, který při slovtvorném postupu skládání (kompozici) slouží ke spojení předního a zadního členu složeniny do nového slova. Uplatňuje se v afixálních i bezafixálních kompozitech (viz 2.3.2). V češtině je interfix realizován nejčastěji morfem *-o-* (hlad-o-mor-0, vod-o-vod-0, hol-o-byt-0, hor-o-lez-ec-0, cukr-o-var-y, mrak-o-drap-0), dále morfy *-e-/-ě-* (děj-e-pis-0, kon-ě-s-přež-n-á), *-i-* (kon-i-pas-0, vrt-i-chvost-0) a *-0-* (vel-0-mistr-0).

V případě juxtapozit typu ok-a-mžik-0, vlast-i-z-rád-c-e, srdc-e-rv-0-ouc-í atd., které lze rozložit na skladební dvojice typu *mžik oka, zrádce vlasti, rvoucí srdce* atp., není morf v pozici mezi dvěma kořeny interfix, nýbrž pádová koncovka.

Jelikož stejnou, tj. (čistě) konstrukční funkci jako interfix má též kmenotvorná přípona, bývají oba tyto typy morf(ém)ů označovány (analogicky ke dvojici morf – morfém) někdy též jako **konekty** nebo **konektémy**. Důležitý rozdíl mezi kmenotvornou příponou a interfixem je ovšem v tom, že kmenotvorná přípona k sobě připojuje lexikální a gramatické (tvarotvorné) morf(ém)y slovesného (popř. jmenného) tvaru, a slouží tedy ohýbání (časování, výjimečně též skloňování), zatímco interfix pomáhá spojit přední a zadní člen, které spolu vytvářejí nové slovo – složeninu, a slouží tedy slovotvorbě.

1.2.7 Lexikální morf(ém)y

Jako lexikální morf(ém)y se označují volné, holé kořenové morf(ém)y, z nichž se skládají jednomorf(ém)ová, dále nečlenitelná ani o další morf nerozšiřitelná slova nebo slovní tvary, např. primární (neodvozené) předložky (v, na, od, před, pod atp.), některé spojky (ale, a, i, ani, nebo atp.) a příslovce (hned, tam atp.).

1.3 Morfematický rozbor

Cílem morfematického rozboru je identifikovat (vyčlenit) všechny morf(ém)y, z nichž se skládá dané slovo nebo slovní tvar, a určit, o které typy morf(ém)ů v konkrétních případech jde. Abychom sekvenci hlásek/grafémů, u níž váháme, mohli identifikovat jako samostatný morf, musí mít tato sekvence hlásek určitý lexikální nebo gramatický význam odlišný od významu všech ostatních, především sousedních morf(ém)ů daného slovního tvaru nebo slova.

Příručky obvykle doporučují při morfematickém rozboru, tj. při identifikaci jednotlivých morfů, postupovat od konce slova nebo slovního tvaru k jeho začátku, v zásadě to však není nutné. Je možné postupovat též „jistotní“ metodou, tj. identifikovat nejdříve ty morf(ém)y, jejichž identitou jsme si zcela jisti. Může se pak stát, že takto jako morf(ém) z obou stran ohraničíme hláskovou sekvenci, u níž bychom jinak s jejím statusem váhali.

Z hlediska morfematiky a morfematického rozboru je zajímavé, že některá „povrchově“ homonymní slova nebo slovní tvary mají odlišnou morfematickou strukturu, srov. prac-uj-0-e (sg. m. a. a m. i. přechodníku přítomného činného) vs. prac-uje-0 (3. os. sg. ind. prez. akt.); žen-0-0-a (sg. m. a. a m. i. přechodníku přítomného činného od slovesa *hnát*) vs. žen-a (nom. sg. podstatného jména *žena*), a jsou tedy tzv. „hloubkově“ odlišné. Neplatí to však vždy, srov. např. kos-a (nom. sg. slova *kosa*) = kos-a (gen. sg. slova *kos*).

Z hlediska morfematického rozboru představují svébytný problém slova nebo slovní tvary utvořené od slov nebo slovních tvarů odlišného slovního druhu. V této příručce se na věc díváme tak, že slovo nebo slovní tvar nějakého slovního druhu, např. substantivum, utvořené z jiného slovního druhu, např. slovesa, si zachovává všechny morfémy tohoto původního slovního druhu, a to jak co do jejich počtu a hranic (funkčních pozic), tak i co do jejich druhu. Řídíme se tak zákonem zachování identity (počet a hranice) a integrity (druh) morfému. Za těchto okolností se do morfematické struktury řady slovních druhů můžou (sekundárně) dostávat i morfémy, které jsou jim jinak cizí, tj. (primárně) vlastní odlišnému slovnímu druhu. Do jmenných tvarů se tak např. sekundárně dostávají kmenotvorné nebo nefinální tvarotvorné přípony, které jsou jinak (primárně) vlastní slovesům (srov. např. kry-0-t > kry-0-t-ý > kry-0-t-í, kde -0- je kmenotvorná přípona a -t- nefinální tvarotvorný sufix příčestí trpného). Podle zákona o zachování identity morfému ovšem platí, že kmenotvorný sufix jedné třídy/vzoru se nemůže objevit u slova nebo slovního tvaru odvozeného od slovesa jiné třídy. Jako příklad si vezměme rozdíl mezi slovy vel-itel-0 vs. ruč-i-tel-0. Slovo *velitel* je odvozeno od slovesa vel-e-t, které nemá kmenotvornou příponu -i-, ale -e-, takže hlásku *i* ve slově *velitel* nelze hodnotit jako samostatný morfém – kmenotvorná přípona -i- se do slova *velitel* „nemá jak dostat“, neboť výchozí tvar *velet* ji neobsahuje. Segment *i* je tak podle zákona o zachování integrity a identity morfému třeba vnímat jako součást slovotvorné přípony -itel- (odtud vel-itel-0). Slovo *ručitel* je však odvozeno od slovesa ruč-i-t s kmenotvornou příponou -i-, která tak podle zákona o zachování integrity a identity morfému přejde i do odvozeného slova *ručitel*, segment *i* pak stále interpretujeme jako kmenotvornou příponu (odtud ruč-i-tel-0). Zdůrazněme, že v případech, které ilustruje slovo *velitel*, tu kmenotvorný sufix podle zákona zachování integrity a identity morfému chybí jako funkční pozice, nejde tu o realizaci kmenotvorného suffixu nulovým morfém (odtud zápis vel-itel-0, nikoliv *vel-0-itel-0).

Podobně platí, že např. do tvarů (sekundárních) předložek se můžou dostávat pádové koncovky, které jsou jinak (primárně) vlastní jménům (např. po(-)moc-í jehl-y..., kde -í je pádová koncovka), do tvarů sloves slovotvorné přípony, které se obvykle vyskytují u jmen (u-plat-n-i-t) atp. Poměrně překvapivý dopad má uplatnění zákona zachování identity a integrity morfému u zájmenných tázacích a vztažných adverbii typu za-č-0 (*nač, proč* aj.), resp. u tzv. stažených tvarů zájmena -co, které se podílejí na jejich stavbě. Podle zákona tu docházíme k tomu, že za- (*na-, pro-* aj.) a -č- jsou kořenové morf(ém)y a -0 pádová koncovka – morf(ém) za- (*na-, pro-* aj.) má původ v předložce za (*na, pro* aj.), -č- je variantní podobou kořenového morfému zájmena co (c-o) v jeho staženém tvaru a -0 je akuzativní pádová koncovka zájmena co uplatňující se, je-li zájmeno užito po předložce.

Každý z morfů slovotvorného základu přitom při daném slovotvorném postupu může podlehnout alternaci, daný morfém může být realizován jiným alomorfem (srov. uvedenou alternaci kořene *kry-* vs. *kry-* ve výše uvedeném případě).

Zvláštní pozornost je v tomto ohledu třeba věnovat otázce nulové realizace původem slovesného kmenotvorného sufixu u slovních tvarů jmen odvozených od sloves. Zpřídavnělá přičestí činná i trpná, zpřídavnělé přechodníky přítomné i minulé a deverbativní substantiva zakončená na -*n-í*, -*t-í* se tvoří natolik pravidelně, že u nich rekonstruujeme nulový kmenotvorný sufix. Jelikož jde o tvary tvořené transflexí (viz 2.3.1), identitu a integritu si zachovává i morfém, který následuje bezprostředně po tomto nulovém kmenotvorném sufixu (od-pad-0-l-ý; u-tráp-0-en-ý, u-peč-0-en-é, po-kry-0-t-á; ber-0-ouc-í, pros-0-íc-í; při-šed-0-š-í; vez-0-en-í, noš-0-en-í). U ostatních jmenných deverbativ kmenotvorný sufix vydělujeme pouze tehdy, je-li realizován pozitivním, tj. nenulovým, morfem (cest-ova-tel-0, nos-i-tel-0 vs. soud-c-e, vý-voz-0).

Slovesa v češtině mají řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složený slovesný tvar se skládá z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému a z pomocného slovesa nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné nejčastěji sloveso *být*. Při morfematickém rozboru složených slovesných tvarů identifikujeme všechny morf(ém)y, z nichž se daný tvar skládá, tedy i všechny morfémy, z nichž se skládá tvar pomocného slovesa. Např. *psal jsi* rozebereme ps-a-l-0 js-i (kořenový morfém – kmenotvorná

přípona – nefinální tvarotvorná přípona přičestí činného – rodová koncovka – kořenový morfém pomocného slovesa – osobní koncovka); *platila by* rozebereme *plat-i-l-a by-0* (funkční pozice jsou tu stejné jako v předchozím případě); *budeme běhat* rozebereme *bud-e-me běh-a-t* (kořenový morfém pomocného slovesa – kmenotvorná přípona – osobní koncovka – kořenový morfém – kmenotvorná přípona – infinitivní koncovka) atp.

Pro správné provedení morfemického rozboru konkrétních slovních tvarů nebo slov je užitečné znát obecnou morfemickou strukturu jednotlivých tvarů, tj. pořadí konkrétních typů morfémů, z nichž se daný typ slova nebo slovního tvaru musí (a může) skládat. Obecnou morfemickou strukturu slovesných tvarů spisovné češtiny zachycuje následující tabulka – tam, kde dané morfémy mohou nabývat jen omezené sady podob, jsou v tabulce tyto podoby uvedeny (každá podoba vždy jen jednou). V konkrétním slovesném tvaru (např. *tisk-n-i*) se kombinují morfémy z různých řádků – tj. ne vždy zachycuje řádek opravdu se vyskytující sekvenci podob morfémů.

Kvůli specifikům slovesa *být* (atematické tvary, specifický tvar pro indikativ futura, oba přechodníky, kondicionálový tvar) uvádíme také morfematically složení všech jeho tvarů:

a) Indikativ přítomný (atematické tvary):

KM-OK: jse-m, js-i (variantně -s, kde původní morf(ém)y (js-i) jsou slity v morfematically uzeli; chová se jako postfix), je-0 (zastaralá varianta jes-t, kde -t je výjimečně zachovaná historická osobní koncovka pro 3. os. sg.) js-me, js-te, js-ou;

b) Přechodník přítomný (atematické tvary):

KM-NTSPP-RK: js-0-a, js-ouc-0, js-ouc-e;

c) Imperativ (podle 1. třídy přítomní):

KM-KS-OK: buď-0-0, buď-0-me, buď-0-te;

d) Indikativ futura (podle 1. třídy přítomní):

KM-KS-OK: bud-0-u, bud-e-š, bud-e-0, bud-e-me, bud-e-te, bud-0-ou;

e) Infinitiv (podle 1. třídy infinitivní):

KM-KS-IK: bý-0-t;

f) Příčestí činné (podle 1. třídy infinitivní):

KM-KS-NTSPČ-RK: by-0-l-0, by-0-l-a/o/i/y;

g) Přechodník minulý (podle 1. třídy infinitivní):

KM-KS-NTSPM-RK: by-0-v-0, by-0-vš-i, by-0-vš-e;

h) Pomocné sloveso v kondicionálu (nelze zařadit do třídy, jiná slovesa obdobné tvary nemají):

KM-OK: by-ch, by-s, by-0, by-chom, by-ste, by-0.

Literatura

BENEŠ, Martin (2012): Základní pojmy morfematiky v přístupném a návodném metodickém výkladu. *Didaktické studie*, 4 (1), s. 69–77.

DOKULIL, Miloš, a kol. (1962): *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: ČSAV.

DOKULIL, Miloš – HORÁLEK, Karel – HŮRKOVÁ, Jiřina – KNAPPOVÁ, Miloslava – PETR, Jan (1986): *Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia.

ERHART, Adolf (1990): *Základy jazykovědy*. Praha: SPN.

HRBÁČEK, Josef – HRDLIČKOVÁ, Hana – MAREŠ, Petr – SERVÍTOVÁ, Jarmila (1987): *Mluvnické rozbory a cvičení v češtině*. Praha: katedra českého a slovenského jazyka FF UK v Praze.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2017): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

KOMÁREK, Miroslav (2006 [1978]): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.

KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.

LASKOWSKI, Roman (1984): Morfem. In: Renata Grzegorzczkova – Roman Laskowski – Henryk Wróbel (eds.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 38–50.

SLAVÍČKOVÁ, Eleonora (1975): *Retrográdní morfemický slovník češtiny*. Praha: Academia.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír (1999): *Morfemický slovník slovenčiny*. Prešov: Náuka.

ŠIMANDL, Josef (ed.) (2017): *Slovník afixů užívaných v češtině*. Praha: Karolinum.

ŠIŠKA, Zbyněk (2005): *Bázový morfemický slovník češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

ŠLOSAR, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.

ŠMILAUER, Vladimír (1971): *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN.

Cvičení

1. Proved'te morfematický rozbor slovesných tvarů:

trháme, udělavše, pracovali jsme, vychovávají, navštívit, byli by viděli, upek, hraje si, doneste, popojdi

2. Proved'te morfematický rozbor jmenných tvarů:

deset, nemoc, stavbyvedoucím, ropovodem, obrazoborectví, čeho, kohokoli, tímhle, tím, rajčatová

3. Má v následujících tvarech nefinální tvarotvorný sufix příčestí trpného podoby -*n-*, nebo -*en-*?

odvezen, držen, zamčen, zamlčen, trápen, postaven, ukraden, utřen, vracen, vrácen, uklizen, uklízen, vypuštěn, vypouštěn

4. Je v následujících tvarech tvarotvorný prefix?

poběží, posnídá, použije, používá, popluje, poroste, pozamyká, poletí, poveze, povozí, pojd', pojdi

5. Proved'te morfematický rozbor příčestí:

vybujely, rozhozen, spatřena, zanesena, odveleni, rozproudila, povadlo, vyřešila, svolání, poražen, přišel

6. Proved'te morfematický rozbor:

spatřil, čímpak, zaplacený, vytisknuvše, plácání, pohroužím, (oni) dohodí, tělocvična, berouc, hrál by

7. Určete, u kterých slovesných tvarů je předpona *po-* slovotvorná a u kterých tvarotvorná:

Postrkuje mne k tomuto rozhodnutí. Po dešti poroste hodně hub. Značka nás povede na hřeben. Povede se nám to? Čalouník potáhne pohovku látkou. Cirkus potáhne do dalšího města. Za chvíli znovu potáhne z cigarety. Poběžíš jako o život?

8. Uved'te všechny alomorfy vyznačených kořenových morfémů (počítejte i s alomorfy zvukovými) a doložte je příklady z paradigmatu daného jména a ze slov příbuzných:

bož-ský, hrad-y, ved-oucí, baž-ina, komor-a, jeden, hon

9. Uved'te (všechny) koncovkové morfy:

a) u substantiv (neuvažujte neskloňná): nom. sg. maskulin, nom. pl. feminin, instr. pl. všech rodů, dat. sg. neuter

b) u sloves: 1. os. sg. ind. prez. akt. všech sloves, 2. os. sg. imperativu akt. všech sloves, 3. os. pl. ind. prez. akt. sloves vzoru *trpí*

10. Utvořte slovo/slovní tvar podle následující morfematické struktury (SM = slovotvorný morfém, KM = kmenotvorný morfém, TM = tvarotvorný morfém):

- 1) SM – kořen – KM – TM
- 2) kořen – KM – SM – TM
- 3) kořen – interfix – kořen – SM – TM
- 4) kořen – SM – SM – TM
- 5) SM – kořen – KM – SM – SM – TM
- 6) kořen – interfix – SM – kořen – SM – TM
- 7) SM – kořen – KM – TM – TM
- 8) kořen – SM – interfix – SM – kořen – SM – TM
- 9) SM – kořen – SM – KM – TM – TM
- 10) SM – SM – kořen – KM – SM – TM

11. Proved'te morfematický rozbor složenin:

ledoborec, zlatokop, chvályhodný, lichokopytníkovi, práceschopný, jihovýchod, krveprolití, samohonka, osmiletka, listopad, strojvůdce

12. Proved'te morfematický rozbor:

železničářském, malodružstvu, pán, nepřeháněli jsme, nacpali jste, příkrm, zapisovatelských, těmahlenctěma, pojedeme, nekupuj, vzdálenějších

Řešení

1. Proved'te morfematically rozbor slovesných tvarů:

trh-á-me: kořen, kmenotvorný sufix, osobní koncovka

u-děl-a-vš-e: slovotvorný prefix, kořen, kmenotvorný sufix, nefinální tvarotvorný sufix přechodníku minulého, rodová koncovka

prac-ova-l-i js-me: K, KS, NTS přičestí činného, RK, K pomocného slovesa, OK

vy-chov-á-v-aj-í: SP, K, KS, slovotvorný sufix, KS, OK

navštív-i-t: K, KS, infinitivní koncovka

by-0-l-i by-0 vid-ě-l-i [vid'-e-l-i]: K p. sl., KS, NTSPČ, RK, K p. sl., OK, K, KS, NTSPČ, RK

u-pek-0-0-0: SP, K, KS, NTSPM/NTSPČ, RK

hra-je-0 si: K, KS, OK, volný slovotvorný morfém

do-nes-0-te: SP, K, KS, OK

popo-jd-0-i [popo-jd'-0-i]: SP reduplikovaný, K, KS, OK

2. Proved'te morfematically rozbor jmenných tvarů:

deset-0: K, pádová koncovka

ne-moc-0: SP, K, PK

stav-b-y-ved-0-ouc-ímu: K, SS, PK, K, KS, NTS přechodníku přítomného, PK

rop-o-vod-em: K, interfix, K, PK

ob(-)raz-o-bor-ec-(s)tv-í: (SP,) K, I, K, SS, SS, PK

č-eho: K, PK

k-oho-koli: K, PK, postfix

t-ím-hle-t-ím [t'-ím-hle-t'-ím]: K, PK, P, K, PK

raj-č-at-ov-á: K, SS, KS, SS, PK

3. Má v následujících tvarech nefinální tvarotvorný sufix přičestí trpného podoby -n-, nebo -en-?

odvezen -en-, držen -n-, zamčen -en-, zamlčen -n-, trápen -en-, postaven -en-, ukraden -en-, utřen -n-, vracen -n-, vrácen -en-, uklizen -en-, uklízen -n-, vypuštěn -en-, vypouštěn -n-

4. Je v následujících tvarech tvarotvorný prefix?

poběží +, posnídá –, použije –, používá –, popluje +, poroste + (růst) i – (porůst [mechem]),
pozamyká –, poletí +, poveze +, povozí –, pojd' +, pojdi –

5. Proved'te morfematický rozbor přičestí:

vy-buj-e-l-y: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

roz-hoz-0-en-0: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

s-patř-0-en-a: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

za-nes-0-en-a: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

od-vel-e-n-i [*od-vel-e-ň-i*]: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

roz-proud-i-l-a [*ros-proud'-i-l-a*]: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

po-vad-0-l-o: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

vy-řeš-i-l-a: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

s-vol-á-n-i [*s-vol-á-ň-i*]: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

po-raž-0-en-0: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – rodová konc.

při-še-0-l-0: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

6. Proved'te morfematický rozbor:

s-patř-i-l-0: sl. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. čin. – rodová konc.

č-ím-pak: kořen – pádová konc. – postfix

za-plac-0-en-ý: sl. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – pádová konc.

vy-tisk-nu-vš-e: sl. pref. – kořen – kmen. suf. – suf. přech. min. – rodová konc.

plác-á-n-í [*plác-á-ň-í*]: kořen – kmen. suf. – suf. přič. trp. – pádová konc.

po-hrouž-í-m: tvar. pref. – kořen – kmen. suf. – osobní konc.

(oni) do-hod-0-í [*do-hod'-0-í*]: slov. pref. – kořen – kmen. suf. – osobní konc.

těl-o-cvič-n-a: kořen – interfix – kořen – slov. suf. – pádová konc.

ber-0-ouc-0: kořen – kmen. suf. – suf. přech. přít. – rodová konc.

hrá-0-l-0 by-0: kořen – kmen. suf. – suf. přič. činného – rodová konc. – kořen pomoc. slovesa – osobní konc.

7. Určete, u kterých slovesných tvarů je předpona *po-* slovotvorná a u kterých tvarotvorná:

slovotvorná: *Postrkuje mne k tomuto rozhodnutí. Povede se nám to? Čalouník potáhne pohovku látkou. Za chvíli znovu potáhne z cigarety*

tvarotvorná: *Po dešti poroste hodně hub. Značka nás povede na hřeben. Cirkus potáhne do dalšího města. Poběžíš jako o život?*

8. Uved'te všechny alomorfy vyznačených kořenových morfémů (počítejte i s alomorfy zvukovými) a doložte je příklady z paradigmatu daného jména a ze slov příbuzných:

bož [bož; boš], bůh [búx], bůž [búž; búš], boh [boh; box]; boz [boz]; bóž

hrad [hrad; hrat], hrád [hrád; hrát], hrad' [hrad'; hrat'], hraz, hráz [hráz; hrás]

vod [vod; vot], vod' [vod'; vot'], ved' [vet'], vés, ved [ved; vet], vád', vad [vad'], vůd [vút]

bah

komoř, komůr

jedn [jedm; jedň], jedin [jedin; jediň]

hoň, hon, hn, hůn, háň, žen, žeň

9. Uved'te (všechny) koncovkové morfy:

nom. sg. maskulin: *0, a, e, ý (hajný), í (průvodčí)*

nom. pl. feminin: *y, e (v písmu i ě), i, é, í*

instr. pl. všech rodů: *y, i, ami, emi (v písmu i ěmi), mi, ími, ými*

dat. sg. neuter: *u, i, í, ému, ímu*

1. os. sg. ind. prez. akt. všech sloves: *u, i, m*

2. os. sg. imperativu akt. všech sloves: *0, i*

3. os. pl. ind. prez. akt. sloves vzoru *trpí*: *í*

10. Utvořte slovo/slovní tvar podle následující morfemické struktury (SM = slovotvorný morfém, KM = kmenotvorný morfém, TM = tvarotvorný morfém):

Příklady řešení:

- 1) nakoupit
- 2) kreslíř
- 3) pravomocný
- 4) hospodářský
- 5) vychovatelského
- 6) velkovýrobna
- 7) vyznačoval
- 8) mravněvýchovní
- 9) uzemnila
- 10) nedokonavý

11. Proved'te morfemický rozbor složenin:

led-o-bor-ec-0: kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

zlat-o-kop-0: kořen – interfix – kořen – pádová konc.

chvál-y-hod(n)-ý: kořen – pádová konc. – kořen – (slovotv. suf.) – pádová konc.

lich-o-kopyt-ník-ovi: kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

prac-e-s(-)chop-n-ý: kořen – pádová konc. – (slovotv. pref. -) kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

jih-o-vý-chod-0: kořen – interfix – slovotv. pref. – kořen – pádová konc.

krv-e-pro-li-0-t-í [*krv-e-pro-li-0-t'-í*]: kořen – pádová konc. – slovotv. pref. – kořen – kmenotv. suf. – suf. příč. trp. – pádová konc.

sam-o-hon-k-a: kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

osm-i-let-k-a: kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

list-o-pad-0: kořen – interfix – kořen – pádová konc.

stroj-0-vůd-c-e: kořen – interfix – kořen – slovotv. suf. – pádová konc.

12. Proved'te morfemický rozbor:

želez-n-ič-ář-sk-ém [želez-ň-ič-ář-sk-ém]: kořen – 4× slootovorný sufix – pádová koncovka

mal-o-druž-stv-u: kořen – interfix – kořen – slootovorný sufix – pádová koncovka

pán-0: kořen – pádová koncovka

ne-pře-hán-ě-l-i js-me [ne-pře-háň-e-l-i js-me]: slootovorný prefix – slootovorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – nefinální tvarotvorný sufix přičestí činného – rodová koncovka – kořen pomocného slovesa – osobní koncovka

na-čp-a-l-i js-te: slootovorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – nefinální tvarotvorný sufix přičestí činného – rodová koncovka – kořen pomocného slovesa – osobní koncovka

pří-krm-0: slootovorný prefix – kořen – pádová koncovka

za-pis-ova-tel-sk-ých: slootovorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – slootovorný sufix – slootovorný sufix – pádová koncovka

t-ěma-hlenc-t-ěma [t'-ema-hlenc-t'-ema]: kořen – pádová koncovka – postfix – kořen – pádová koncovka

po-jed-e-me: tvarotvorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – osobní koncovka

ne-kup-uj-0: slootovorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – osobní koncovka

vz-dál-0-en-ějš-ích [vz-dál-0-eň-ejš-ích]: slootovorný prefix – kořen – kmenotvorný sufix – nefinální tvarotvorný sufix přičestí trpného – slootovorný sufix – pádová koncovka